

Daria Rutkowska-Siuda

 <https://orcid.org/0000-0002-7505-3663>

Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Łódzki

Wzornictwo przemysłowe zakładów odlewniczych z terenu powiatu koneckiego od lat 70. XIX wieku do 1939 roku

Industrial design of foundry companies
in the Końskie district from the 1870s to 1939

Streszczenie. Żeliwo w połowie XIX w. zyskiwało coraz większą popularność zarówno w budownictwie jak i wzornictwie przesyłowym. Bogate tradycje odlewnicze powiatu koneckiego należącego do Staropolskiego Okręgu Przemysłowego w większości budują zakłady rozwijające się na przełomie XIX i XX w. Należy zwrócić szczególną uwagę na Odlewnię w Stąporkowie oraz zakłady Piotr Ławacz, Szaj Kronenbluma i Józef Mintz w Końskich. Niniejszy artykuł skupia się na analizie jedynie fragment asortymentu odznaczającego się ciekawymi formami. Drzwiczki piecowe można podzielić na trzy kategorie wzorów opartych na: ornamentach historyzującym, motywach secesyjnych, formach geometrycznych. Prezentowane w artykule modele powielają się w asortymencie wszystkich zakładów. Ich popularność na ówczesnym rynku była ogromna, na co wskazują liczne zachowane przykłady.

Słowa kluczowe: wzornictwo przemysłowe; odlewnictwo XIX/XX w.; Piotr Ławacz; Szaja Kronenblum; Józef Mintz; Stąporków; Końskie

Abstract. Cast iron was becoming increasingly popular in the mid-19th century in both construction and transmission design. The rich foundry traditions of the Końskie district, which belonged to the Old Polish Industrial Region, were mostly built up by plants developing at the turn of the 19th and 20th centuries. Particular attention should be paid to the Stąporków Foundry and the Piotr Ławacz, Szaj Kronenblum and Józef Mintz plants in Końskie. This article focuses on the analysis of only a fragment of an assortment characterised by interesting forms. Oven doors can be divided into three categories of designs based on: historicising ornament, Art Nouveau motifs, and geometric forms. The models presented in this article were duplicated in the assortment of all factories. Their popularity in the market of the time was immense, as evidenced by numerous surviving examples.

Keywords: industrial design; 19th/20th century foundry; Piotr Ławacz; Szaja Kronenblum; Józef Mintz; Stąporków; Końskie

W latach 70. XX wieku wraz ze wzrostem znaczenia architektury XIX stulecia, w tym dziedzictwa przemysłowego, podjęto wzmożone działania zmierzające do jego ochrony. Intensyfikacja prac konserwatorskich na przełomie XX i XXI wieku pokazała konieczność ochrony detalu architektonicznego oraz wnętrz, co skutkowało licznie podejmowanymi inicjatywami, m.in. w Warszawie, Toruniu, Łodzi czy Radomiu¹. W literaturze przedmiotu poświęconej rzemiosłu artystycznemu i wzornictwu, odlewnictwu nie pozostawiono wiele miejsca². Niniejszy artykuł skupia się na dotychczas pomijanych lub omawianych zdawkowo elementach produkcji przemysłowej, jakimi są: drzwiczki hermetyczne, ażurowe, piecowe i wycierowe, produkowane przez zakłady z obszaru Staropolskiego Okręgu Przemysłowego (SOP). Analiza skupia się jedynie na omówieniu wybranych odlewni z obszaru miasta Końskie i dawnych dóbr hr. Juliusza Tarnowskiego Końskie Wielkie, prezentując wzory z: Zakładów Górniczo-Hutniczych i Huty Stąporków, Fabryki Drzwiczek Hermetycznych Piotra Ławacza w Końskich, Fabryki Odlewów Żelaznych Zakładów Mechanicznych i Chromoniklarnii – S. Kronenblum, Fabryki Wyrobów Żelaznych „Neptun” Józefa Mintza w Końskich. Zakłady te łączy zarówno rodzaj produkowanego asortymentu, jak i stosowane wzory. Wskazany przedział czasowy odpowiada okresowi dynamicznego rozwoju, kształtowania wzorów i ich największej rozpoznawalności na rynku. W okolicy istniało kilka innych znaczących dla rynku zakładów, w szczególności w Białogonie, Bliżyni i Kamiennej, omówienie stosowanych w tych zakładach wzorów autorka podejmuje w innych opracowaniach³. Przedstawiona analiza oparta jest na materiałach archiwalnych z Archiwum Państwowego w Radomiu i Kielcach, Lapidarium Detalu w Łodzi, zbiorach Muzeum Regionalnego PTTK w Końskich⁴.

- 1 Wymieniając jedynie wybrane z nich, warto wspomnieć o warszawskich działaniach nad ochroną detalu architektonicznego podjętych przez Fundację Hereditas, która wydała pod redakcją Jadwigi Roguskiej m.in. *Dziedzictwo* 2014, *Detal architektoniczny* 2018. Szersze opisanie detalu występującego we wnętrzach toruńskich kamienic prezentuje publikacja Michała Pszczółkowskiego – PSZCZÓŁKOWSKI 2021. W Łodzi problematyka ta wielokrotnie pojawiała się w ramach konferencji organizowanych przez Łódzki Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki w cyklu publikacji „Sztuka w Łodzi” oraz w popracowaniu ADAMIAK 2013. Szczególnie istotne było otwarcie w ostatnich latach Lapidarium Detalu w Łodzi. W Radomiu powstał w 2015 roku *Katalog Zabytkowej Architektury Radomia* dostępny pod adresem <https://hnnwuzl.webwave.dev/kzar-o-nas>, prowadzony przez Olę Stawczyk i Martę Trojanowską, pojawiły się również publikacje związane z żeliwem radomskim, m.in. STAWCZYK 2021, STAWCZYK 2022. W tym miejscu autorka pragnie serdecznie podziękować Oldze Stawczyk za udostępnienie zdjęcia do niniejszego artykułu.
- 2 Z szerokiej literatury należy wspomnieć m.in. o publikacjach: RADWAN 1954; BOCHNIAK/PAGACZEWSKI 1959; SAMEK 1984; *Odlewnictwo w Polsce* 2007; *Dawne i nowe odlewnictwo* 2011; KWIECIEŃ 2017.
- 3 M.in. RUTKOWSKA-SIUDA 2022.
- 4 Autorka kieruje podziękowania do Pana Wojciecha Paska za udostępnienie i możliwość wykorzystania w druku materiałów z katalogów zakładów koneckich przechowywanych w zbiorach Muzeum PTTK w Końskich.

Historia koneckich zakładów od lat 70. XIX wieku do 1939 roku

1. *Mapa poglądowa Królestwa Polskiego, Wójcicka Jadwiga, 1885, fragment ukazujący powiat konecki, Biblioteka Narodowa, <https://polona.pl/item/mapa-pogladowa-krolestwa-polskiego,Nzc3MjQ4MzA/o/#info:metadata>, [data dostępu 5.04.2022].*

Powiat konecki położony jest w województwie świętokrzyskim⁵. Przynależny on do terenu północno-zachodniej części Łysogór. Na obszarach tych występowały bogate złoża rudy żelaza, cynku, miedzi⁶. Bliskość rzek oraz dostęp do węgla drzewnego pozwalał na swobodny rozwój górnictwa i hutnictwa już w XII wieku⁷. Wzmoczone prace nad budową infrastruktury przemysłowej przypadły na 2. połowę XVIII wieku, kiedy to dzięki Janowi Małachowskiemu⁸, właścicielowi dóbr Końskie Wielkie, wybudowany został w pobliskim Stąporkowie piec hutniczy⁹ z pięcioma fryszerkami¹⁰. Do własności kanclerza zaliczały się również później powstałe piece w Kuźnicy, Janowie, Rudzie Białaczowskiej¹¹. Największy rozwój tej gałęzi gospodarczej, mimo licznych zawirowań historycznych, przypada na XIX wiek. Możliwości przemysłowe regionu rozwijali w dobrach

5 We wskazanym okresie kilkakrotnie zmieniały się granice powiatu. Zob. WOJEWÓDZKI 1991, s. 51.

6 GAŚSOWSKI 1998, s. 15. Szerzej o historycznym rozwoju hutnictwa w regionie zob. GULDON 1991, s. 15–16; WIKIERA 1998, s. 325–363.

7 BRZOZOWSKI 1977, s. 229.

8 Zob. BRZOZOWICZ 1997.

9 *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w królestwie Polskim na rok 1905* podaje rok 1738 jako datę założenia Huty Żelaza Stąporków, zob. KAPF 1905, s. 150; Por. PODRZUCKI/KALATA 1971, s. 23, RUTKOWSKA-SIUDA 2019, s. 40–45.

10 Fryszerka jest to zakład, w którym materiał uzyskany z wielkich pieców (surówka) był przetapiany na stal w procesie odwęglania. Por. FAJKOSZ 2010, s. 44.

11 PIWEK 1991, s. 33.

rządowych Stanisław Staszic i Ksawery Drucki-Lubecki. Na terenie samych Końskich w 1815 roku Staszic wylicza: osiem kopalni, dwa piece hutnicze, sześć fryszerok. Pozyskane tam żelazo wykorzystywane było m.in. do wyrobu: kos, gwoździ, szabel, drutu, toporów, młotków, łopat, garnków, blachy itp.¹² Dzięki wybudowaniu w 1885 roku linii kolejowej Iwanogrodzko-Dąbrowskiej, biegnącej przez Końskie, otwarte zostały rynki zbytu dla towarów produkowanych w mieście i okolicy. Dobra koniunktura pobudziła powstawanie nowych mniejszych zakładów odlewniczych¹³.

* * *

Omawianie poszczególnych przedsiębiorstw należy rozpocząć od historii rozwoju huty w Stąporkowie – najstarszego zakładu opisywanego obszaru¹⁴. Osada i zakłady należały do J. Małachowskiego i jego spadkobierców do 1871 roku, kiedy zostały sprzedane hr. Juliuszowi Tarnowskiemu. Nowy właściciel zmodernizował i rozbudował zakłady przez wymurowanie nowoczesnych pieców hutniczych, wprowadzenie maszyny parowej i doprowadzenie linii kolejowej. W latach 1886–1900 huta w Stąporkowie była największym prywatnym zakładem funkcjonującym na terenie Królestwa Polskiego. W 1905 roku zatrudniała 400 robotników¹⁵, a 1911 już około 700¹⁶. Pracownicy zakładów zajmowali się przetopem metalu, a także wykonywali odlewy własne – wodociągowe, piecowe, maszynowe czy rolnicze – lub z nadesłanych wzorów. Posiadali przedstawicieli w Warszawie i Moskwie¹⁷. Po I wojnie światowej kierujący zakładami pod nazwą Towarzystwo Akcyjne Zakładów Górniczo-Hutniczych i Fabryk Stąporków starali się odbudować potencjał produkcyjny, podejmując w 1925 roku działania modernizacyjne¹⁸. Pomimo prób zakłady zostały zlicytowane w 1932 roku¹⁹ i przejęte w dzierżawę przez inż. Lucjana (?) Kałudzkiego. W 1938 roku fabrykę zlikwidowano, wznowienie jej funkcjonowania przypada na okres po II wojnie światowej. Asortyment produkowany przez zakłady znajdował odbiorców m.in. w: Łodzi, Krakowie, Warszawie, Lublinie, Sosnowcu, Radomiu, Lwowie²⁰.

12 WÓJCIK 1991, s. 24–29.

13 KOWALCZYK 2008, s. 15–40; KOWALCZYK 2013.

14 Na temat rozwoju osady więcej w RUTKOWSKA-SIUDA 2019.

15 KAPF 1904, s. 131, poz. nr 497.

16 PFKP 1911, poz. nr 298.

17 PFKP 1908, poz. nr 487.

18 APK 1909, s. 171–182.

19 GW 1932, s. 9.

20 APK Stąporków 1934, s. 1–2, APK Stąporków 1938, s. 1–5.

Nr. 53

Zarząd Dóbr & Fabryk

„KOŃSKIE WIELKIE”
Juljusza hr. Tarnowskiego
w Końskich.

Stacja drogi żelaznej Nadwiślańskiej; obsługi Iw, Dąbrowska. Poczta i telegraf.

Zakłady Górniczo-Hutnicze
„STĄPORKÓW”.

Ruda żelazna; surówka: lejarska, martynowska i pułdowa.

ODLEWY:
kuchenne, budowlane, ogrzewalne, wodociągowe, kanalizacyjne, zlewowe, maszynowe i inne.
Materiały leśne: z poręb i tartę.
Sprzedaż młodzieży z obory i stądnicy.

Odlewnia i Emaliernia „KAMIENNA”
Jana Witwickiego
St. Skarżysko, Dr Żel. Nadwiślańskiej.

1. Odlewy do ogrzewań centralnych,
rury żebrowe, elementy,
radiatory.
2. Odlewy do kanalizacji i wodociągów,
rury i fasony ciężkie i lekkie
3. Odlewy emaliowane,
sanitarne i naczynia kuchenne.

Nr. 54.

2. | Reklama Zakładów Górniczo-Hutniczych w „Stąporkowie”, KAPF 1904, nr 53.

Na terenie Końskich funkcjonowało kilka przedsiębiorstw. Do najstarszych należał warsztat Piotra Ławacza powstały w 1875 roku²¹, mieścił się na ul. Pocztowej 7. Właściciel skupił się głównie na wytwórstwie i obróbce drzwiczek hermetycznych i przyborów do pieców. Współpracował z Hutą Stąporków, która odlewała jego modele. W jego produkty w końcu XIX wieku zaopatrywane były piece i kuchnie dworcowe Ludwika Beyera, właściciela zakładów kaflarskich w pobliskich Machorach, który wyposażył w nie dworce na linii kolei transsyberyjskiej prowadzącej od Uralu do Władywostoku²². Możliwe jest, że m.in. dzięki temu zleceniu i prawdopodobnej dalszej współpracy firm zakłady Ławacza rozwinęły się i otworzyły filię w Łodzi na ul. Mikołajewskiej 30 (obecnej Sienkiewicza)²³.

21 PFKP 1910, poz. nr 630 podaje wcześniejszą datę założenia w późniejszych dokumentach firmowych pojawia się data 1875, w katalogach fabryki z lat 1928 i 1938 roku wskazuje się rok 1875, zob. Ławacz 1928; Ławacz 1938. Piotr Ławacz żył w latach 1846–1925, zob. BISZK (Piotr Ławacz). Swoje produkty sygnował „P. Ławacz w Końskich” lub jak w przypadku drzwiczek hermetycznych z pałacu Steinertów na ul. Piotrkowskiej 272AB – „P. Ławacz w Łodzi”.

22 BURDZY 2017; BURDZY 2020, s. 205; PIETRZYK 2022.

23 PFKP 1910, poz. nr 630.

W latach kryzysu 1904–1907 pracowało tam zaledwie 6 robotników²⁴, w następnej dekadzie zakład zatrudniał 12 osób. Liczba ta nie odzwierciedla popularności modeli firmy na terenie Królestwa Polskiego, gdyż większość prac zlecała ona zewnętrznym podmiotom²⁵. Pod koniec swojego życia, w 1922 roku Ławacz zmienił nazwę firmy na Fabrykę Drzwiczek Hermetycznych i zakłady mechaniczne Piotr Ławacz i Synowie w Końskich²⁶. Spółka była w pełni kierowana przez rodzinę, udziały w niej mieli: synowie – Aleksander, Zygmunt, Antoni, Karol, Jan, Piotr, oraz córki: Marianna, Julia, Stanisława²⁷.

3. Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. 86, *Drzwiczki komi-
nowe zamykane na klucz, wzór fig. 84, ŁAWACZ*
1928, s. 40, fot. autor, 2021.

W niepodległej Polsce firma prezen-
towała swoje produkty z dużymi sukce-
sami na licznych wystawach krajowych,
m.in. na: Wystawie Gospodarsko-Hi-
gienicznej w Łodzi w 1926 roku zdobyła
złoty medal za okucia do pieców; na
wystawie „Mieszkanie i jego kultura”
w Warszawie w 1926 roku została nagro-
dzona srebrnym medalem Ministerstwa
Przemysłu i Handlu za przybory do pie-
ców²⁸; na Powszechnej Wystawie Kra-
jowej w Poznaniu 1929 roku otrzymała
brązowy medal²⁹; na Wystawie Budow-
lano-Mieszkaniowej na Kole w Warsza-
wie w 1935 roku zdobyła wyróżnienie³⁰.
Liczne reklamy ukazywały się zarówno
w prasie lokalnej, jak i specjalistycznej,
takiej jak „Architektura i Budownictwo”,
„Tygodnik Handlowy”³¹. Już w latach 20.
Ławacz otworzył oddział w Warszawie

na ul. Damiłowiczowskiej 2. Produkty jego zakładów były dostępne w całym kraju. Firma cieszyła się dużym zaufaniem, czego dowodem są zaświadczenia

24 KAPF 1904, s. 155, poz. nr 764; KAPF 1905, s. 192, poz. nr 559; KAPF 1907, poz. nr 567.

25 PFKP 1910, poz. nr 630; PFKP 1911, poz. nr 1537.

26 APR 1922, s. 5–7.

27 Przedsiębiorca miał 10 dzieci z małżeństwa z Heleną Teofilą Składzińską. Niewymieniony wyżej syn Stefan zmarł w 1893 roku w wieku 11 lat, zob. BISZK (Piotr Ławacz).

28 Ławacz 1928.

29 Ławacz 1938.

30 HANAKA 2012, s. 105.

31 AB 1929, z. 7, s. V; TH 1939, nr 4, s. 120.

zakładów warszawskich, radomskich, białostockich oraz realizowane kontrakty z polskim wojskiem³².

Fabryka Odlewów Żelaznych Zakłady Mechaniczne i Chromoniklarnia – S. Kronenblum powstała w 1903 roku, jak wskazuje w swojej publikacji Zdzisław Grotomirski³³. Możemy natrafić na informację o wcześniejszej działalności właściciela, który na początku XX wieku reklamował swoją Fabrykę Maszyn Rolniczych, podając datę 1860 jako rok założenia przedsiębiorstwa³⁴. W początkowym okresie rozwoju firma skupiała się na produkcji pieców żeliwnych, drzwiczek hermetycznych i ażurowych. Rozwijające się przedsiębiorstwo Szaji Kronenbluma produkowało w latach 30. XX wieku niemalże taki sam asortyment jak Fabryka Wyrobów Żelaznych „Neptun” Józefa Mintza w Końskich. Po II wojnie światowej zakłady Kronenbluma i Mintza stworzyły podstawy zasobu Koneckich Zakładów Odlewniczych, które funkcjonują do dnia dzisiejszego.

Na terenie Końskich w omawianym okresie działała również Fabryka Odlewów Żelaznych i Emaliernia „Słowianin”. Jej początki mają sięgać 1889 roku³⁵. Przedsiębiorstwo to miało swoją siedzibę przy obecnej ul. 1 Maja. Wyroby firmy w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku zyskały uznanie w Królestwie Polskim, czego dowodem są medale za wysoką jakość odlewów przyznane w 1907 i 1908 roku³⁶. Produkowano tam także odlewy budowlane i maszyny rolnicze³⁷. Podczas I wojny światowej produkcja w fabryce została wstrzymana i uruchomiona ponownie w 1918 roku. Problemy gospodarcze w latach 20., rosnąca konkurencja i problemy finansowe spowodowały, że firma częściowo stała się własnością Grudziądzkiej Spółki Akcyjnej Herzfeld & Victorius. W konsekwencji w Warszawie 28 listopada 1929 roku powołana została Fabryka Odlewów Żelaznych i Emaliernia „Słowianin” Spółka Akcyjna w Końskich. W 1938 roku spółka została rozwiązana, a firma zaczęła funkcjonować pod nazwą Fabryka Odlewów Żeliwnych i Emaliowanych Herzfeld & Victorius Spółka Akcyjna Grudziądz, Fabryka w Końskich³⁸. W latach 1928–1939 sprzedawała ona swoje wyroby (rury, naczynia kuchenne, piecyki) do Radomia, Łodzi, Warszawy i Wilna³⁹.

32 Ławacz 1929, s. 2–3; BISZK (Zygmunt Felicjan Ławacz).

33 GROTOMIRSKI 2009, s. 14.

34 KAPF 1904, nr 44.

35 GROTOMIRSKI 2009, s. 3. KAPF 1907, poz. nr 488 wskazuje rok 1900 jako rok założenia, który pokrywa się z datą zmiany nazwy zakładu na Fabryka Odlewów Żelaznych i Emaliernia „Słowianin”.

36 *Ibidem*.

37 PFKP 1911, poz. nr 1164.

38 GROTOMIRSKI 2009, s. 8.

39 *Ibidem*, s. 4–7.

W księdze adresowej Królestwa Polskiego możemy jeszcze zidentyfikować powstałą w 1904 roku firmę wyrobów żelaznych Bakalarczyk i Fiutkowski produkującą lemieszce, odlewy kuchenne, drzwiczki hermetyczne do pieców. Niestety poza wzmiankami reklamowymi nie udało się ustalić szerszych informacji o zakładzie⁴⁰.

Fabryka Wyrobów Żelaznych „Neptun” Józefa Mintza w Końskich jest najkrócej istniejącym w tym zestawieniu przedsiębiorstwem, działającym od 1923/1924 roku⁴¹. Firma wielokrotnie zmieniała nazwę, która w 1939 roku brzmiała: Zakłady przemysłowe „Neptun” I. Mintz i S-ka, Końskie⁴². Szeroki asortyment znajdował nie tylko lokalnych nabywców. Produkty trafiały do klientów w: Gdyni, Gdańsku, Toruniu, Warszawie, Gnieźnie, Bydgoszczy, Poznaniu, Łodzi, Bełchatowie, Katowicach, Tarnowie, Tarnobrzegu, Tarnopolu, Lwowie i wielu innych⁴³.

Prezentowane wzory

Żeliwo od 2. połowy XIX wieku było na coraz szerszą skalę użytkowane w budownictwie (żeliwne kolumny, belki), produkowano z niego maszyny przemysłowe i rolnicze, ale również dzięki jego właściwościom formowania używane było do bardziej precyzyjnych wyrobów, np. ozdobnych ogrodzeń, balustrad, nagrobków, mebli, medalionów i popiersi, lamp, lichtarzy, świeczników, ażurowych talerzy, biżuterii i wielu innych⁴⁴.

Żeliwo jest zaliczane do grupy wieloskładnikowych stopów żelaza z węglem, zawierających określone proporcje węgla, krzemu, fosforu, manganu i siarki⁴⁵. Jest to materiał wytrzymały, dobrze topliwy, poddający się formowaniu i innej obróbce (piaskowaniu, szlifowaniu, chromowaniu, niklowaniu itp.). Stop odporny jest na zmiany temperatur, działanie środków chemicznych i czynników klimatycznych⁴⁶. W omawianym okresie do produkcji tego surowca wykorzystywano wielkie piece, przy których znajdowały się zakłady odlewnicze, fryszerki, pudlingarnie⁴⁷.

40 PFKP 1908, poz. nr 575; PFKP 1911, poz. nr 1161.

41 Właściciel prowadził przed I wojną światową odlewnię w Nieborowie. Zob. MAJCHER-OCIESA 2011, s. 8.

42 *Ibidem*, s. 9. Firma widniała również pod nazwami: Fabryka Odlewów Żelaznych „Neptun” (1924 rok); Fabryka odlewów żelaznych, zakłady mechaniczne i niklarnia „Neptun” J. Mintz w Końskich (1932); Fabryka odlewów żelaznych, zakłady mechaniczne i chromonikielnia „Neptun”, woj. kieleckie” (1937).

43 *Ibidem*, s. 13.

44 Na obszarze SOP najstarszym zakładem produkującym np. ażurowe talerze, lichtarze, krucyfiksy był zakład w Białogonie, zob. DREXLEROWA 1999.

45 PODRZUCKI/KALATA 1971, s. 20.

46 *Ibidem*, s. 20–21.

47 Pudlingarnia był to zakład przerabiający surówkę na żelazo za pomocą pieców płomiennych, FAJKOSZ 2010, s. 44.

Przerabiały one surówkę – produkt procesu wielkopieczowego, stosowanego jako materiał wsadowy w produkcji żeliwa⁴⁸. W kolejnych latach proces technologiczny został udoskonalony i wprowadzone zostały żeliwiaki – piece szybowe⁴⁹. Skutkowało to uzyskaniem lepszego jakościowo materiału i zwiększeniem wydajności przy jednoczesnym ograniczeniu materiałów wsadowych (surówki, koksu⁵⁰, złomu żeliwnego).

Producenci rzadko poszerzali asortyment (na co wskazują zachowane katalogi), głównie nieznacznie modyfikując rozmiary i kształty produktów, tworząc ich różne warianty. Każdy wzór wymagał wykonania osobnej formy odlewniczej. Sama obróbka przedmiotu nastęrczała wielu problemów z uwagi na detal, który musiał być poprawnie odlany w całej formie. Ewentualne uszkodzenia formy (wymieniając jedynie najczęstsze): niedolew, niespaw, zażuzlenie, wygotowanie, wyciek czy oberwanie wnętrza, skutkowały odrzuceniem produktu do ponownego przetopienia⁵¹.

Wśród produktów prezentowanych przez firmy na szczególną uwagę zasługują: drzwiczki hermetyczne i kuchenne, drzwiczki ażurowe do kominków, drzwiczki piecowe, wycierowe i wentylacyjne, przystawki do pieców, stoliki, odboje, kraty do balkonów i ogrodzeń, balustrady do schodów. W niniejszym opracowaniu większą uwagę poświęca się elementom, które pojawiały się przy piecach kaflowych i we wnętrzach. Podobieństwo produktów trzech koneckich zakładów Ławacza, Kronenbluma i Mintza jest szczególnie widoczne w obrębie kilku popularnych wzorów drzwiczek piecowych. Rozpoznawalnym produktem Kronenbluma były również odboje zyskujące dużą popularność np. w Warszawie i Łodzi⁵². Firma produkowała ponadto kominki i imitacje kominków oraz balustrady, których modele pierwotnie można przypisać m.in. zamkniętym w 1910 roku Zakładom Górniczym „Bliżyn” hr. Broel-Platera. Używane przez nich formy trafiły do kilku zakładów dzierżawiących dobra bliżyńskie oraz do zakładów w Kamiennej i Końskich – w największym stopniu odzwierciedlają to katalogi „Neptuna” (wzory schodów kręconych i trałek)⁵³. Zachowane materiały handlowe przedstawiają wzory, które produkowano w 1. ćwierci XX wieku. Można znaleźć przykłady

48 PODRZUCKI/KALATA 1971, s. 20.

49 *Ibidem*, s. 290. Cały rozdział poświęcony jest opisowi procesu technologicznego związanego z wytopem żeliwa.

50 Koks – suchy produkt destylacji węgla kamiennego.

51 GODLEWSKI 1955.

52 O stosowaniu wzorów odbojów Kronenbluma i Mintza w Warszawie napisała J. Roguska w *Detal architektoniczny* 2018, s. 117–140, oraz balustrad *Detal architektoniczny* 2018, s. 162–169. W Łodzi szczególnie popularne były modele Kronenbluma, wspominając jedynie o najpopularniejszym stożkowym wzorze fig. 161, np. ul. Piotrkowska 15.

53 Por. wzory z kart katalogów APR 1908, s. 28–29 z Neptun 1939, s. 71.

wzorów o klasycznych kompozycjach i detalach, asymetryczne formy rokokowe; ponadto występują popularne w pierwszej dekadzie miękkie secesyjne układy oraz zyskujące zwolenników w latach 20. i 30. geometrie.

4. | *Pasyjka*, Huta w Stąporkowie, lata 20. XX w.,
zbiory własne autora.

Huta Stąporków posiadała szeroki asortyment towarów, w tym piecyki, odlewy piecowe, radiatory (katalog z 1906 roku⁵⁴), które przeznaczone były na eksport do Cesarstwa Rosyjskiego⁵⁵. Odlewnia często współpracowała z lokalnymi zakładami, np. z Bliżyna, czy omawianym wcześniej Piotrem Ławaczem, odlewając elementy z przesłanych modeli lub rysunków⁵⁶. Wykwalifikowani robotnicy byli w stanie opracować wzory na indywidualne zamówienie. Do takich pojedynczych realizacji można zaliczyć krzyż żeliwny dla kościoła św. Mikołaja w Końskich czy lektorium do kościoła św. Mikołaja w Lisowie⁵⁷ lub żeliwne ramy do okien nowo budowanej świątyni w Czarnej⁵⁸. Zdarzały się również mniejsze projekty, możliwe, że jedynie na okoliczny rynek, jak wykonana w zakładach pasyjka z lat 20. XX wieku. Ta bardzo prosta forma składała się z trzech osobno odlewanych elementów: kwadratowej podstawy, krzyża i wizerunku Chrystusa. Sam odlew ma słabo czytelne kontury. Widoczne jest niepełne wypełnienie formy przez metal w podstawie, co może sugerować niedolew tej części⁵⁹.

54 FAJKOSZ 1978, s. 21. Umieszczona jest karta z katalogu określona na ten rok.

55 SZYMAŃSKI 1989, s. 118.

56 PFKP 1908, poz. nr 487.

57 ADS 1892, [nlb.]. Wzory oparte na modelach zakładów bliżyńskich.

58 RUTKOWSKA-SIUDA 2014, s. 260.

59 GODLEWSKI 1955, s. 21.

Stąporków na tle pozostałych zakładów wyróżnia się produkcją radiatorów odznaczających się dużą dekoracyjnością. We wzorach przeważały motywy zbliżone do secesyjnej wici roślinnej oplecionej wstęgą oraz rocaille zdobiące górną i dolną część każdego z żeberk. Największa ich produkcja przypada na przełom XIX i XX wieku. Z 1935 roku pochodzi częściowo zachowany katalog⁶⁰ prezentujący jedynie asortyment kuchenny: ruszty i płyty z krążkami, patelnie, odważniki, Kuchenki żeliwne. Do bardziej „ozdobnych” elementów w tym katalogu należały nogi do ławek (fig. 24, 25). Takie same modele pojawiają się w zachowanych katalogach z 1939 roku zakładów „Neptun” (fig. 467, 468) i S. Kronenblum (fig. 202, 205). Możliwe jest, że po zamknięciu odlewni w Stąporkowie modele te zostały przejęte przez firmy koneckie lub znajdowały się one w asortymencie wszystkich firm, gdyż w podanych broszurach różnią się nieznacznie wymiarami i wagą. Pojawiający się problem wykorzystywania tych samych wzorów lub form nie jest charakterystyczny tylko dla zakładów koneckich. Powielanie lub wykorzystywanie w niewielkim stopniu zmienionych modeli pojawia się również w innych zakładach z obszaru SOP, np. Białogonu, Bliżyna, Kamiennej czy Krasnej. Na części odlewów pojawiały się sygnatury zakładów. Znajdują się one na wewnętrznych stronach dekoracyjnych drzwiczek piecykowych. Rzadsze jest występowanie sygnatur na froncie odlewu, np. na funkcyjnych drzwiczkach kominiarskich, wycierowych, bardzo popularnych w kamienicach z przełomu XIX i XX wieku. Zachowany przykład z Radomia ma odlany znak zakładu – sześcioramienną gwiazdę nad półksiężycem (widoczną na stronie tytułowej katalogu zachowanego w zbiorach PTTK w Końskich) – oraz dodatkowo podpis ODLEWNIĄ STĄPORKÓW. Taki sam wzór drzwiczek z wizerunkiem kominiarza trzymającego drabinę, zwiniętą na ramieniu linę i miotłę wykorzystywany był przez zakłady Kronenbluma (fig. 18) i Mintza (fig. 368) oraz Krasnej⁶¹.

Wzory drzwiczek piecykowych stosowane przez przedsiębiorstwa zlokalizowane w Końskich można podzielić na trzy kategorie. Pierwszą z nich stanowi ornament historyzujący, co w odniesieniu do dat zachowanych katalogów z końca lat 20. i 30. XIX wieku może wydawać się anachroniczne. Występowanie wzorów może również pokazywać ich ciągłą popularność na rynku. Znacząca część modeli, zwłaszcza drzwiczek hermetycznych i kominkowych, wykorzystuje ornament plecionkowy, sznurowy, okuciowy, rocailowy, motywy girland i festonów, liści akantu i lauru.

60 Huta Stąporków 1935.

61 Identyfikacja wzoru z sygnaturą „Krasna” widoczna na stronie: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Kominiarz.jpg> [dostęp: 04.03.2021]. Taki sam model możemy znaleźć np. w willi Oskara Zięglera na ul. Marii Skłodowskiej-Curie 11 w Łodzi.

5. | A) Lapidarium Detalu w Łodzi, Piec kaflowy z drzwiczkami ażurowymi, „Neptun”,
| fot. autor 2022; B) front; C) sygnatura.

6. | Radom, drzwiczki kominiarskie, Odlewnia Stąporków, pocz. XX w.,
| fot. O. Stawczyk, 2022.

Ciekawym połączeniem ornamentalnym są drzwiczki ażurowe do kominków proponowane przez fabrykę „Neptun” (fig. 340) i Kronenblum (fig. 89)⁶². Model o prostokątnej formie od góry zamkniętej półkole, o wymiarach 41 × 61 cm / 42 × 63 cm ważył 9 kg. Bordiurę tworzy ornament meandra. Wnętrze jest podzielone pionowymi płaskimi listwami. Pośrodku dwa kwadratowe pola z ażurową dekoracją w postaci wiązki liści laurowych. W górnej partii do meandra przyczepiony został feston tworzący kształt litery „M”. Uchwyt drzwiczek przypomina formą szyszkę⁶³. Bardzo plastyczne opracowanie liścia laurowego pojawia się również, w bardziej okazałej skali, w katalogu Kronenbluma (fig. 78)⁶⁴. Identyczny wzór spotkamy w katalogu Ławacza z 1928 roku (fig. 15)⁶⁵. W obu wzornikach

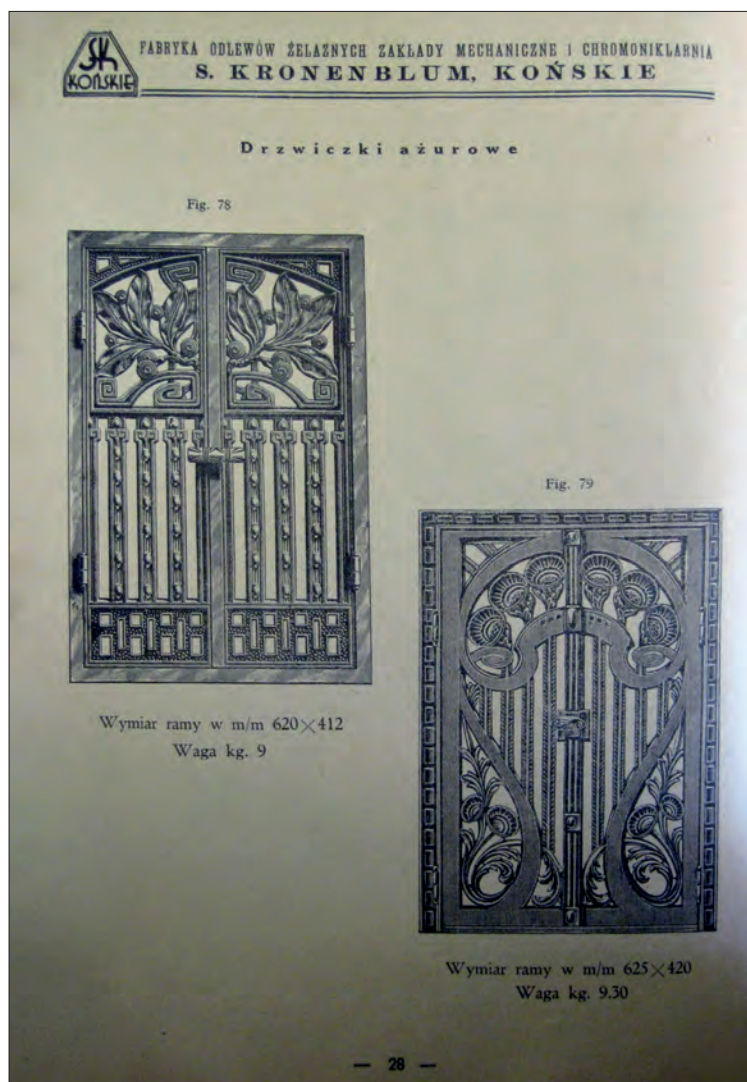
62 Neptun 1939, s. 19; Kronenblum 1939, s. 35.

63 Model takich drzwiczek możemy znaleźć np. w willi Józefa Bayera, ul. Wólczańska 36 w Łodzi.

64 Kronenblum 1939, s. 28.

65 Ławacz 1928, s. 11.

drzwiczki mają prostokątne zakończenie. W zachowanym w zbiorach Lapidarium Detalu w Łodzi odlewie górna część jest ujęta półkoliście, również dolna grostkowana płycina z prostokątnymi wycięciami ma nieco inny układ. Obiekt nie jest sygnowany przez wskazane zakłady. Na odwrocie w górnej krawędzi obu skrzydeł drzewiczek znajduje się zapis „16 X 27”; słabo czytelna sygnatura wpisana w ośmiobok z przedstawieniem skrzyżowanych młotków⁶⁶, ujętych od góry w formę przypominającą koronę; poniżej odlany numer 357A.

7. | Muzeum Regionalne PTTK w Końskich, drzwiczki ażurowe fig. 78–79
 | z katalogu KRONENBLUM 1939, s. 28.

⁶⁶ Sygnatura częściowo przypomina wzór cechu zakładu w Białogonie widocznego w dokumentach APK Białogon, k. 1 i zachowanych katalogach z początku XX wieku.

8. | A) Lapidarium Detalu w Łodzi, drzwiczki ażurowe, fot. autor, 2022; B) Lapidarium Detalu w Łodzi, drzwiczki ażurowe – detal, fot. autor, 2022.

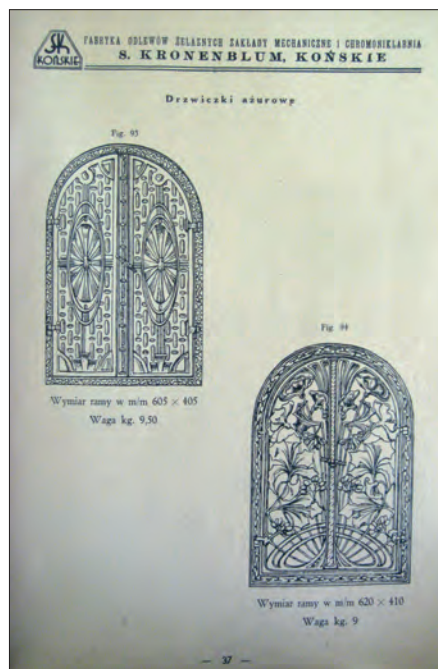
Bardzo popularna była forma prezentowana na ilustracji 5 pochodząca z katalogu firmy „Neptun” (fig. 338)⁶⁷. Wzór przedstawia prostokątne, zakończone od góry półkolistym dwuskrzydłowe drzwiczki ażurowe. W dolnej partii znajduje się wąski pas meandra, powyżej prostokątne pole z trzema płaskimi, pionowymi listewkami ujętymi motywem roślinnym (opadającym pękiem campanuli lub irysa). Centralnie umieszczone jest kwadratowe pole z wpisaniem w nie kołem, do którego przywiązana jest laurowa girlanda. W górnej części widoczne jest powtórzenie motywu kwiatowego, który w półkolistym zamknięciu wieńczy motyw fragmentu girlandy laurowej. W zachowanych katalogach wzór ten częściej występuje w formie drzwiczek zakończonych prosto, jak można dostrzec we wzornikach Kronenbluma i Ławacza⁶⁸.

Innym rodzajem popularnego wzoru do drzwiczek piecowych, istniejącego w asortymencie wszystkich wskazanych koneckich zakładów, jest model wykorzystujący ornament przypominający okuciowy, z centralnie umiejscowionym ażurowym owalem⁶⁹.

⁶⁷ Neptun 1939, s. 18. Prosto zamknięte pojawiają się na fig. 324 na s. 15 katalogu.

⁶⁸ Kronenblum 1939, fig. 77, s. 27; Ławacz 1928, fig. 10, s. 10; Ławacz 1938, fig. 10, [nlb.].

⁶⁹ Ławacz 1928, fig. 7, s. 9; Kronenblum 1939, fig. 93, s. 37; Neptun 1939, fig. 353, s. 24.

9. A) Częstochowa, drzwiczki ażurowe, lata 20. XX w., fot. A. Barczyk, 2022; B) Muzeum Regionalne PTTK w Końskich, drzwiczki ażurowe fig. 93–94 z katalogu KRONENBLUM 1939, s. 37.

„Klasyczne” formy występują na drzwiczkach piecowych i wycierowych „Neptun” (fig. 366 i 367)⁷⁰. Model musiał być popularny, gdyż wykorzystywał go również Kronenblum (fig. 19⁷¹ i fig. 25)⁷². W tym ostatnim katalogu dookreślone są jako typ rosyjski. Niewielka, zbliżona do kwadratu forma płyciny ma dekorację w kształcie dwóch przeplatających się wstęg, które tworzą bordiurę dla wewnętrznego przedstawienia. Dekorację tę tworzy centralnie ustawiony wazon, z którego symetrycznie po obu stronach spływają wici akantu. Szaja Kronenblum w tym typie produktów zamieszcza jeszcze kilka innych wzorów, które zachowują takie same rozmiary oraz układ: fig. 20 prezentuje akantową bordiurę, a centrum kompozycji stanowi postać króla jadącego na koniu; fig. 21, o dekoracji floralnej w bordiurze, otacza rzymską kwadrygę; fig. 22 ozdobna rama składa się z gałęzi laurowej, a wewnątrz płyciny wypełniają panoplia.

Dekoracja rocailowa występuje w modelu kominka fabryki S. Kronenbluma (fig. 74)⁷³. Element ten musiał być dosyć kosztowny nie tylko z powodu skomplikowania formy, ale również ze względu na ilość zużytego materiału, który według

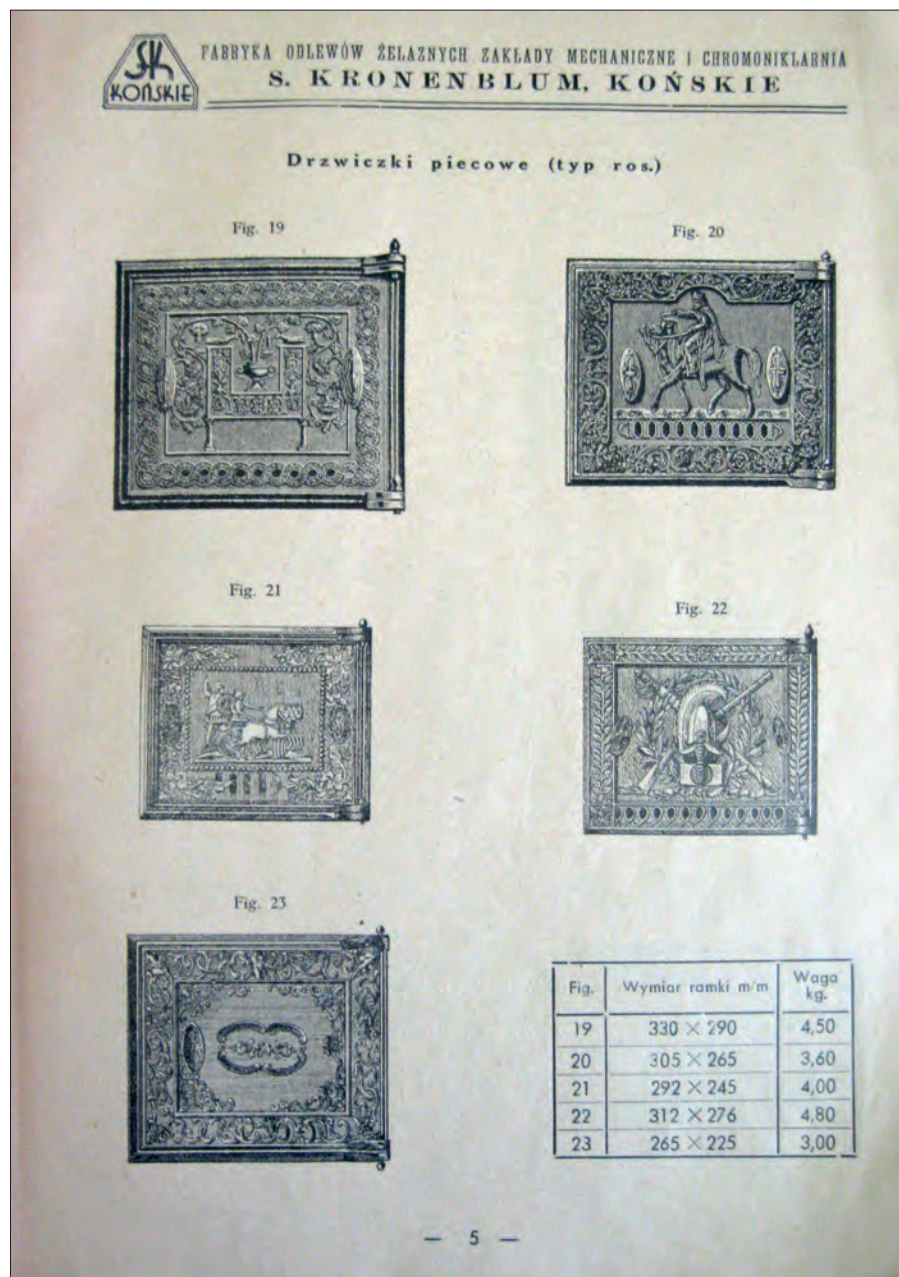
⁷⁰ *Ibidem*, s. 28.

⁷¹ Kronenblum 1939, s. 5.

⁷² *Ibidem*, s. 6.

⁷³ *Ibidem*, s. 26.

tabel zamieszczonych w katalogu ważył 18 kg. Jego półkolistą zamkniętą formą, sięgającą prawie 70 cm roślinno-rocalilowa dekoracja zapewne przyciągała uwagę kupujących.

10. Muzeum Regionalne PTTK w Końskich, drzwiczki piecowe fig. 19–23 z katalogu KRONENBLUM 1939, s. 5.

Kolejną kategorią stosowanych wzorów były motywy secesyjne o miękko stylizowanych, floralnych motywach. Najciekawsze tego typu kompozycje miał w swojej ofercie zakład Kronenbluma. Bardzo drobiazgowo opracowana została forma do kominka (fig. 75)⁷⁴. Prostokątny model zamknięty jest od góry półkoleście. Partia ta ma centralnie ułożony pąki kwiatowe (tulipanów lub maków). W dolnej części układ linii nasuwa skojarzenia z pręcikami kwiatowymi i łodygami lilii. Ornamentyka zastosowana w drzewczkach ażurowych widocznych na ilustracji 7a produkowanych w dwóch wariantach przez Kronenbluma (fig. 79)⁷⁵ wykorzystuje ten sam motyw kwiatowy, prawdopodobnie słonecznika. Z dolnych, skrajnych krawędzi kompozycji wyrastają z wolutowych wici kwiaty. W środkowej części znajdują się proste łodygi. Otwarte wachlarzowo naręcze kwiatów przepasa wokół wstęga. Drzewczki te, w formie zamkniętych półkoleście od góry, można znaleźć np. w dawnej willi Ryszarda Schimmela w Łodzi⁷⁶.

Najbardziej „rozbuchana” forma kwiatowa znajduje się na drzewczkach ażurowych proponowanych jedynie przez firmę Kronenbluma (fig. 94)⁷⁷, widocznych na ilustracji 9b. Całą powierzchnię wypełniają duże liście przypominające kształtem kasztanowca, poprzeplatane kwiatami podobnymi do lilii.

Na pograniczu wpływów czerpiących prawdopodobnie z secesji wiedeńskiej i geometrycznych wzorów kryształowych i romboidalnych – popularnych po sukcesie polskiego pawilonu w 1925 roku w Paryżu – w duchu polskiego art déco, kształtuje się trzecia kategoria wzorów. Idąc za nowymi trendami, zakłady koneckie przygotowały bogaty asortyment wyrobów pasujących do ówczesnych modnych wnętrz. Zapewne szeroki wybór wzorów w katalogach spowodowany był dużym zapotrzebowaniem na tego rodzaju zdobienia, nie bez znaczenia było również to, że opracowanie formy odlewniczej było prostsze.

Skupię się jedynie na opisie kilku najciekawszych obiektów znajdujących się w asortymencie firm. Zakłady „Neptun” w ofercie drzewczek ażurowych prezentują na modelu 331⁷⁸ uwspółcześioną wersję ornamentu cekinowego. Wzór przedstawiony na innym obiekcie (fig. 332)⁷⁹ wykorzystuje formę koła z wpisanym w niego rombem, moduły powielają się, nachodzą na siebie, tworząc tym samym jednolitą płaszczyznę. Ciekawe wariacje na temat trójkątów, przywołujące na myśl wzornictwo tkanin i kobierców, zastosowano w wyrobach fig. 334 i fig. 335.

74 *Ibidem*, s. 27.

75 *Ibidem*, s. 28.

76 *Ibidem*, fig. 91, s. 36.

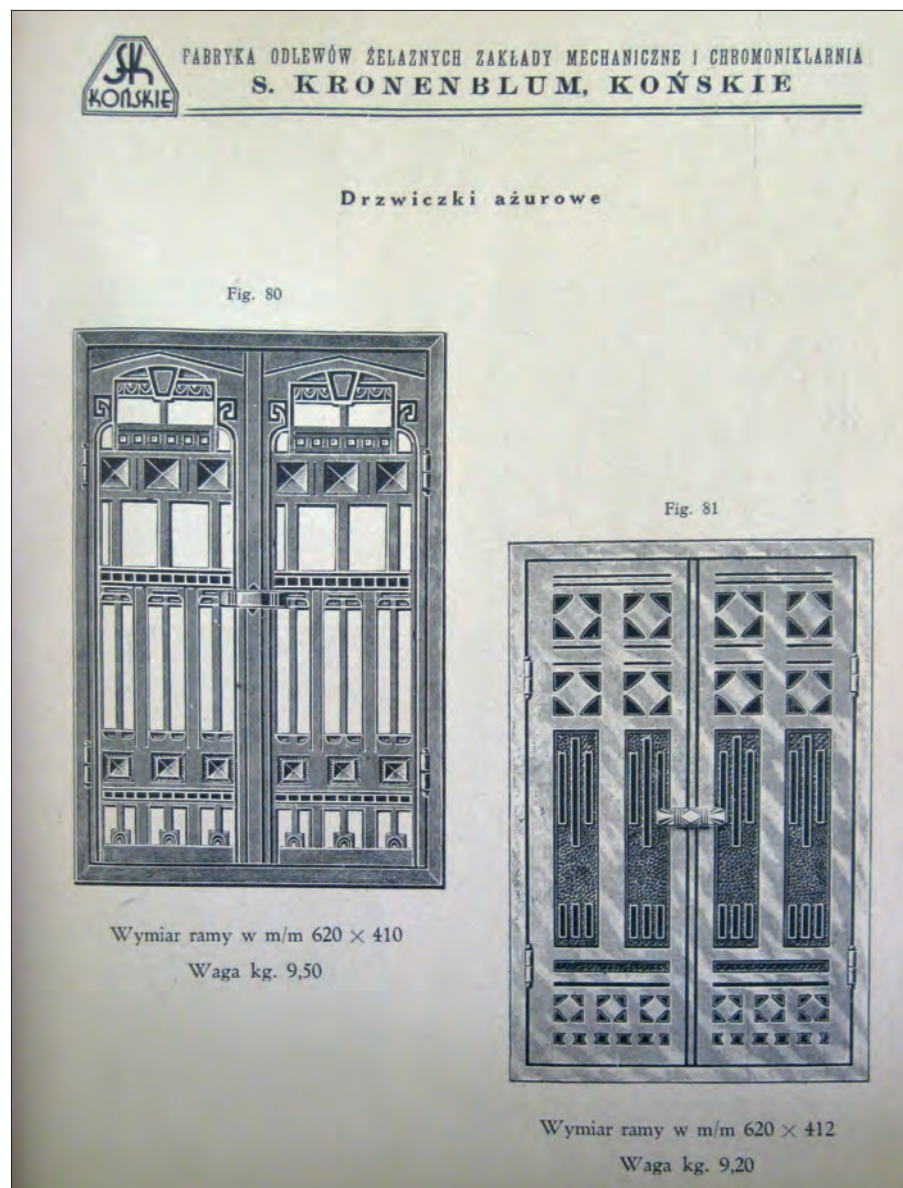
77 *Ibidem*, s. 37.

78 Neptun 1939, s. 16.

79 *Ibidem*, s. 17. Wzory fig. 334 i fig. 335 znajdują się na tej samej stronie w katalogu.

Dodatkowy efekt przestrzenności formy podkreśla wprowadzenie różnej faktury wzoru oraz ich grafitowanie, niklowanie i chromowanie.

Bardzo proste formy drzwiczek ażurowych możemy znaleźć w fabryce Kronenbluma. Fig. 255 i fig. 256 przedstawiają wariację na temat prostokątów, które zestawiane są pod różnymi kątami. Zakład ten posiadał w ofercie modele przywołujące skojarzenia z secesją wiedeńską, np. fig. 80 i 81.

11. | Muzeum Regionalne PTTK w Końskich, drzwiczki ażurowe fig. 80–81 z katalogu KRONENBLUM 1939, s. 29.

17

„NEPTUN” - I. MINTZ i S-ka, w KOŃSKICH

DRZWICZKI AZUROWE (kominki)

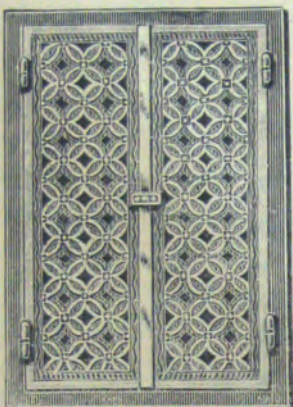

Fig. 332

Wymiar w m/m 435/630
 Waga kg. 10

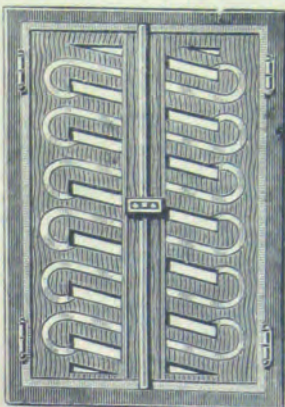

Fig. 333

Wymiar w m/m 430/620
 Waga kg. 10

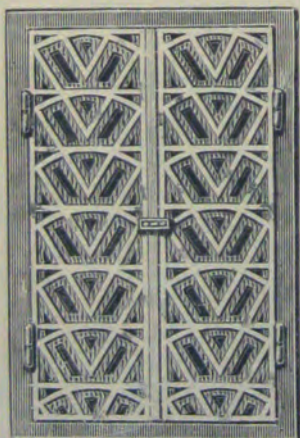

Fig. 334

Wymiar w m/m 430/620
 Waga kg. 10

Fig. 335

Wymiar w m/m 420/615
 Waga kg. 10

Wykonanie: grafitowane, poniklowane i chromowane.

U w a g a : Fig. 333 i 335 dostarczamy również w modelach półokrągłych.

12. Muzeum Regionalne PTTK w Końskich, drzwiczki ażurowe (kominki) fig. 332–335 z katalogu NEPTUN 1939, s.17.

* * *

Fabryki z obszaru powiatu koneckiego starały się sprostać oczekiwaniom klientów, dostosowując swój asortyment do aktualnych trendów we wzornictwie oraz możliwości finansowych odbiorcy. Zaprezentowany został jedynie wycinek wyrobów – szerszemu opracowaniu należy poddać wcześniej wspomniane detale: odboje, balustrady czy studzienki żeliwne. Należy pamiętać, że główny trzon produkcji zakładów stanowiły sanitariaty kuchenne-gospodarcze, elementy do maszyn rolniczych i włókienniczych, rury, włazy i wiele innych. Sprzedaż omawianych powyżej produktów przynosiła dużo niższe wpływy niż pozostałych materiałów z oferty. Rozwijające się na początku XX wieku zakłady posiadały oddziały zlokalizowane m.in. w Warszawie i Łodzi. Jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości firmy cieszyły się uznaniem na rynku krajowym. Z zachowanej dokumentacji trudno wywnioskować, kto projektował dla nich wzory. Jak wspomniano wcześniej, część z nich mogła przejść w ich posiadanie po likwidacji innego zakładu lub zostać wykonana na podstawie gotowego wyrobu innego producenta, co było dosyć częstym zabiegiem. Wzory mogły być również sprowadzane zagranicą⁸⁰. To wszystko wpływa na często pojawiający się problem z identyfikacją również samego producenta, którego nie jesteśmy w stanie bezpośrednio wskazać bez widocznej sygnatury lub dokumentów.

Praca odlewnika w ówczesnych zakładach należała do bardzo ciężkich i niebezpiecznych. Trzeba podkreślić fachowość i biegłość rzemieślniczą odlewników pracujących w koneckich przedsiębiorstwach. Wiele z omawianych wzorów wymagało doskonałej znajomości sztuki formierskiej. Licznie prowadzone prace remontowe wewnątrz kamienic z przełomu XIX i XX wieku (nie objętych ochroną konserwatorską) często skutkowały zniszczeniem pierwotnego wyposażenia, w szczególności pieców kaflowych z żeliwnymi drzwiczkami, które trafiały na bruk. Obecnie konserwatorzy i inwestorzy starają się odwracać ten trend, dbając o odtworzenie oryginalnych detali.

80 Ławacz 1928, s. 9.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Diecezji Sandomierskiej

ADS 1892 – *Akta parafii Lisow, 1845–1983–II, Opis Inwentarza Kościoła Parafialnego w Lisowie w 1892 roku*, [nlb.].

Archiwum Państwowe w Kielcach

APK 1909 – *Akta dóbr ziemskich hipoteki powiatu koneckiego Stąporków 1909–1932 [1941]*, sygn. 45.

APK Białogon – *Kielecka Fabryka Pomp „Białogon” w Białogonie, Projekty, szkice, plany, 1816–1967*, sygn. 506.

APK Stąporków 1934 – *Odlewnia Metali i Warsztaty Mechaniczne „Nieborów” w Nieklaniu, Inwentarz Huty Stąporków za lata 1934–1938*, sygn. 1.

APK Stąporków 1938 – *Odlewnia Metali i Warsztaty Mechaniczne „Nieborów” w Nieklaniu, Spis majątku 1937/38, 1939–1942*, sygn. 2.

Archiwum Państwowe w Radomiu

APR 1908 – *Zakłady Górnicze „Bliżyn” hr. Henryka Broel-Platera, katalog z 1908 r.*, sygn. IV/5/85.

APR 1922 – *Zespół Sąd Okręgowy w Radomiu, Piotr Ławacz i Synowie z.o.o. w Końskich*, sygn. 58/448/0/5/16328.

Opracowania

AB 1929 – „Architektura i Budownictwo” 1929, z. 7, s. V.

ADAMIAK 2013 – Włodzimierz Adamiak, *Dziedzictwo. Detale przestrzeni publicznych Łodzi na tle innych miast*, Łódź 2013.

BOCHNIAK/PAGACZEWSKI 1959 – Adam Bochniak, Julian Pagaczewski, *Polskie rzemiosło artystyczne wieków średnich*, Kraków 1959.

BRZozowicz 1997 – Artur Brzozowicz, *Jan Małachowski założyciel miasta Końskie Wielkie*, Warszawa 1997.

BRZozowski 1977 – Jerzy Brzozowski, *Zarys historii rozwoju gospodarczego miasta Końskie (od powstania osady do połowy XIX w.)*, „Roczniki Muzeum Narodowego w Kielcach” 1977, t. 10, s. 227–252.

Dawne i nowe odlewnictwo 2011 – Dawne i nowe odlewnictwo w Polsce – wyroby żeliwne i inne, red. Katarzyna Kluczward, Toruń 2011.

Detal architektoniczny 2018 – Detal architektoniczny warszawskiej Pragi 1850–1939, red. Jadwiga Roguska, Warszawa 2018.

DREXLEROWA 1999 – Anna M. Drexlerowa, *Wystawy wytwórczości Królestwa Polskiego*, Warszawa 1999.

- Dziedzictwo 2014 – Dziedzictwo na nowo odkrywane. Detal architektoniczny 1850–1939*, red. Jadwiga Roguska, Warszawa 2014.
- FAJKOSZ 1978 – Andrzej Fajkosz, *Wczoraj i dziś stąporkowskich odlewni*, Stąporków 1978.
- FAJKOSZ 2010 – Andrzej Fajkosz, *Kartki z historii ziemi koneckiej*, Kielce–Końskie 2010.
- GĄSSOWSKI 1998 – Jerzy Gąssowski, *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne na ziemi koneckiej*, [w:] *Końskie zarys dziejów*, red. Marian Wikiera, Końskie 1998.
- GODLEWSKI 1955 – Zbigniew Godlewski, *Wady odlewów żeliwnych*, Warszawa 1955.
- GROTOMIRSKI 2009 – Zdzisław Grotomirski, *120 lat tradycji w Koneckich Zakładach Odlewniczych*, Końskie 2009.
- GULDON 1991 – Zenon Guldon, *Hutnictwo i przemysł metalowy w powiecie opoczyńskim w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Tradycje przemysłowe ziemi koneckiej*, red. W. Różański, Kielce 1991, s. 15–22.
- GW 1932 – *Zawiadomienie*, „Gazeta Warszawska” 1932, s. 9.
- HANAKA 2012 – Hanaka Anna, *Wystawa Budowlano-Mieszkaniowa Banku Gospodarstwa Krajowego na Kole w Warszawie w 1935 roku – ku poprawie budownictwa mieszkaniowego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2012, nr 3, s. 93–110.
- Huta Stąporków 1935 – Zbiory Muzeum Regionalnego PTTK w Końskich, *Artykuły piecowe czarne*, katalog nr 3, Huta Stąporków Sp. z o. o w Stąporkowie 1935.
- KAPF 1904 – *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1904*, oprac. Leon Jeziorański, Warszawa 1905.
- KAPF 1905 – *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1905*, oprac. Leon Jeziorański, Warszawa 1906.
- KAPF 1907 – *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1907*, oprac. Leon Jeziorański, Warszawa 1907.
- KOWALCZYK 2008 – Rafał Kowalczyk, *Przemysł górniczo-hutniczy w Staropolskim Okręgu Przemysłowym w latach 1862–1914*, [w:] *Spółceństwo i gospodarka w regionie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. Urszula Oettingen, Jerzy Szczepański, Kielce 2008, s. 15–40.
- KOWALCZYK 2013 – Rafał Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, Warszawa 2013.
- KOZINA 2015 – Irma Kozina, *Polski design*, Warszawa 2015.
- Kronenblum 1939 – Zbiory Muzeum Regionalnego PTTK w Końskich, *Fabryka Odlewów Żelaznych zakłady mechaniczne i chromoniklarnia*, S. Kronenblum Końskie, *Katalog nr 4*, 1901–1939.
- KWIECIEŃ 2017 – Anna Kwiecień, *Żeliwo. Odlewnictwo artystyczne w dawnych Gliwicach (1796–1945)*, Gliwice 2017.
- Ławacz 1938 – *Fabryka Drzwiczek Hermetycznych Zakłady Mechaniczne i odlewnia Piotr Ławacz i Synowie w Końskich*, Katalog luty 1938 r.
- MAJCHER-OCIESA 2011 – Edyta Majcher-Ociesa, *Z dziejów Fabryki Odlewów Żelaznych „Neptun” I. Mintz w Końskich. Końskie szkice historyczne*, Końskie 2011.
- Neptun 1939 – Zbiory Muzeum Regionalnego PTTK w Końskich, *Okucia kuchenno-piecowe odlewy handlowe. Zakład Przemysłowy „Neptun” – I. Mintz i S-ka*, Końskie, *Katalog nr 10*, 1939.
- Odlewnictwo w Polsce 2007 – Odlewnictwo w Polsce*, red. Katarzyna Kluczajd, Toruń 2007.
- PFKP 1908 – *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim 1918*, oprac. Antoni R. Sroka, Warszawa 1909.

- PFKP 1910 – *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim 1910*, oprac. Antoni R. Sroka, Warszawa 1911.
- PFKP 1911 – *Przemysł Fabryczny w Królestwie Polskim 1911*, oprac. Antoni R. Sroka, Warszawa 1912.
- PIWEK 1991 – Jerzy Piwek, *Górnictwo i hutnictwo w dobrach białaczowskich Małachowskich w XIX wieku*, [w:] *Tradycje przemysłowe ziemi koneckiej*, red. Waław Rózański, Kielce 1991, s. 33–40.
- PODRZUCKI/KALATA 1971 – Czesław Podrzucki, Czesław Kalata, *Metalurgia i odlewnictwo żeliwa*, Bytom 1971.
- PSZCZÓŁKOWSKI 2021 – Michał Pszczółkowski, *Toruńskie kamienice czynszowe w latach 1850–1914*, Toruń 2021.
- RADWAN 1954 – Mieczysław Radwan, *Wielkopiecownictwo w Zagłębiu Staropolskim w połowie XIX wieku*, Stalinogród 1954.
- RUTKOWSKA-SIUDA 2014 – Daria Rutkowska-Siuda, „*Bogu na chwałę a wiernym ku zbudowaniu i zbliżeniu serc do stwórcy*” – budowa kościoła w Czarnej, [w:] *Art et scientia*, t. V, red. Krzysztof Stefański, Łódź 2014, s. 251–260.
- RUTKOWSKA-SIUDA 2019 – Daria Rutkowska-Siuda, *Od wiejskiej osady do przemysłowego miasta. Historia i rozwój urbanistyczny Stąporkowa od XVIII w. do lat sześćdziesiątych XX w.*, „Zeszyty Wiejskie” 2019, z. XXV, s. 39–52.
- RUTKOWSKA-SIUDA 2022 – Daria Rutkowska-Siuda, *Wykorzystanie produktów żeliwnych Zakładów Górniczych „Bliżyn” w inwestycjach sakralnych na przełomie XIX i XX wieku w dobrach hr. Broel-Platera*, „Sztuka i Krytyka” 2022, nr 10, s. 46–61.
- SAMEK 1984 – Jan Samek, *Polskie rzemiosło artystyczne*, Warszawa 1984.
- STAWCZYK 2021 – Olga Stawczyk, *Pierwsze spotkania z radomskim żeliwem. Wstęp do problematyki zabytkoznawczej żeliwno-stalowych schodów w Radomiu*, „Arte Fakty. Muzeum portret własny” 2021, R. 1, s. 104–115.
- STAWCZYK 2022 – Olga Stawczyk, *Bliskie spotkania z radomskim żeliwem – na przykładzie schodów żeliwno-stalowych w rezydencji przy ul. K. Kelles-Krauzza 32 w Radomiu*, „Renowacje i Zabytki” 2022, nr 2 (82), s. 62–71.
- SZYMAŃSKI 1989 – Tadeusz Szymański, *250 lat stąporkowskich odlewni*, „Przegląd Odlewnictwa” 1989, nr 4, s. 117–121.
- TH 1939 – „Tygodnik Handlowy” 1939, nr 4, s. 120.
- WIKIERA 1998 – Marian Wikiera, *Przemysłowe tradycje ziemi koneckiej*, [w:] *Końskie zarys dziejów*, red. Marian Wikiera, Końskie 1998, s. 325–363.
- WOJEWÓDZKI 1991 – Radosław Wojewódzki, *Najważniejsze zabytki techniki powiatu koneckiego*, [w:] *Tradycje przemysłowe ziemi koneckiej. Materiały przygotowane na sesję naukową Końskie 4–5 października 1991*, red. Waław Rózański, Kielce 1991, s. 51–61.
- WÓJCICKA 1885 – *Objaśnienie do Mapy Poglądowej Królestwa Polskiego ułożonego przez Jadwigę z Zakrzewskich Wójcicką*, Warszawa 1885.
- WÓJCIK 1991 – Zbigniew Wójcik, *Warunki rozwoju hutnictwa i zakładów metalowych na ziemi koneckiej w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] *Tradycje przemysłowe ziemi koneckiej*, red. Waław Rózański, Kielce 1991, s. 23–31.

Netografia

- BISZK (Piotr Ławacz) – Biograficzny Internetowy Słownik Ziemi Koneckiej, hasło: Ławacz Piotr, <https://bisk.pl/lawacz-piotr-1846-1925/> [dostęp: 01.12.2022].
- BISZK (Zygmunt Felicjan Ławacz) – Biograficzny Internetowy Słownik Ziemi Koneckiej, hasło: Ławacz Zygmunt Felicjan, <https://bisk.pl/lawacz-zygmunt-felicjan-1890-1967/> [dostęp: 01.12.2022].
- BURDZY 2017 – *O kaflarni w Machorach...*, <https://www.zdunskieopowiesci.pl/o-kaflarni-w-machorach/> [dostęp: 12.04.2022].
- Ławacz 1928 – *Fabryka Drzwiczek Hermetycznych i Zakłady Mechaniczne Piotr Ławacz i Synowie w Końskich, Katalog 1928*, <https://www.zdunskieopowiesci.pl/katalog-odlewni-piotra-lawacza-z-konskich-z-1928-roku/> [dostęp: 12.08.2022].
- PIETRZYK 2022 – Wiktor Pietrzyk, *Nie tylko Dziewulski i Lange... O dziedzictwie ceramicznym Opoczna i regionu pisze Wiktor Pietrzyk*, <https://opoczno.naszemiasto.pl/nie-tylko-dziewulski-i-lange-o-dziedzictwie-ceramicznym/ar/c13-8958149> [dostęp: 30.08.2022].